

Prameny

Korpus SYN2000.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha: Academia 1983.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Praha: Academia 1988.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. A–P. R–Ž. Praha: Academia 1994.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 2000.

Literatura

BEDNAŘÍKOVÁ, L.: Obraz hněvu v českém jazyce. *Jazykové aktuality*, 40, 2003, s. 20–33.

KÖVECSES, Z.: *Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press 2000.

STUHLÍKOVÁ, I.: *Základy psychologie emocí*. Praha: Portál 2002.

TOMCZAK, K.: Wyrażenia z leksemami strach i bać się we współczesnej polszczyźnie.

In: R. Grzegorzczkova – Z. Zaron (eds.): *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*.

Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1997, s. 173–198.

UNGERER, F. – SCHMID, H.-J.: *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London–New York: Longman 1999. 4. vyd.

WIERZBICKA, A.: *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press 1999.

Text vznikl s podporou výzkumného záměru MSM – 0021620825

VODA V ČESKÉM JAZYKOVÉM OBRAZE SVĚTA

Iva Nebeská (Karlova univerzita, Praha)

1. VÝCHODISKA

V úvahách o tom, na jakých základech stojí pojmová soustava člověka, se v posledních letech poukazuje především na význam tělesné zkušenosti; o věcech nefyzických, o abstraktních tématech mluvíme slovy, která často ve svém základu k tělesné zkušenosti poukazují. Jazyková vyjádření, zejména frazeologie, stejně jako motivační východiska řady slov naznačují, že v běžném životě vztahuje člověk mnoho jevů právě k sobě, poměřuje je obvyklými tělesnými rozměry, vztahuje je ke své tělesné, resp. smyslové zkušenosti, např. *problém mu přerostl přes hlavu, přesahuje to naše možnosti, pocítil to na vlastní kůži, odbíhá od tématu, vedení přeshlapuje na místě, jeho připomínka sedí, chytá se každé příležitosti, jeho záměr je průhledný, pustila firmě žilou, je to jako pěst na oko, jsou spolu jedna ruka*. Empirické výzkumy dokládají, jak jsou v jednotlivých jazykových společenských vybrané jevy konceptualizovány, co jazyk o utváření jednotlivých pojmů (a vztahů mezi nimi) prozrazuje, resp. jak se na nich podílí, jak zkušenost lidského těla prorůstá do konceptualizace jevů fyzických i nefyzických. Z jazyků češtině nejbližších, zejména v polské lingvistice, vzniklo velké množství fundovaných studií, které jazykový obraz světa polských mluvčích systematicky mapují; za všechny připomeňme alespoň lublinské sborníky, velký projekt slovníku stereotypů (Bartmiński (ed.), 1996; 1999) a varšavské sborníky (Grzegorzczkova – Waszakowa (eds.), 2000; 2003), na kterých se v rámci srovnávacího výzkumu podílely i české lingvistky. První soustavnější sonda do obrazu světa českých mluvčích pojednává např. o smyslech, barvách, vybraných rozměrech, srdci a dalších fragmentech českého obrazu světa (Vaňková – Nebeská – Saicová Římalová – Šlédrová, 2005).

Tělesná zkušenost je jistě základní. Vedle ní mají pro člověka zásadní význam i nejpodstatnější jevy vnějšího prostředí, některé z nich jeho fyzickou podstatu přímo podmiňují, jiné jeho život odedávna ovlivňují, např. vzduch, voda, teplo, rostliny, zvířata. I tato zkušenost je v jazyce uložena ve frazémeh a dalších obrazných vyjádřeních, např. *změny už jsou cítit ve vzduchu, informace má ze spolehlivého pramene, z toho mračna pršet nebude, byli vřele přivítáni, vzájemné vztahy ochladly, jejich rodina je rozvětvená, dívka rozkvetla do krásy, vrána k vráně sedá, jsou na sebe jako pes a kočka, jde jim jen o koryta*.

V tomto příspěvku se zaměříme na obraz vody v myslích českých mluvčích, na vodu jako zdrojovou oblast konceptuálních metafor; na jazykovém materiálu

ukážeme, jak voda jakožto motivační východisko prorůstá do konceptualizace jevů dalších.¹

2. PROTICHŮDNÉ ASPEKTY VODY

Od nejstarších dob je voda spjata s lidským životem i kulturou. Také slovo *voda* je velmi staré, je to slovo nejen všeslovanské, pocházející z praslovanského tvaru *voda*, jeho kořeny jdou dál až ke společnému východisku indoevropskému (viz např. Rejzek, 2001; podrobněji Karlíková, v tisku). I řada dalších slov sémanticky s vodou souvisejících, např. *téci, pít, lít, plavat, plynout, zřídlo, ústí, brod, most, moře*, má starobylý původ – podobně jako mnohá jiná slova označující to nejpodstatnější v lidském životě. Slovo *voda* a jeho deriváty jsou součástí i řady místních jmen, např. *Dobrá Voda, Kalná Voda, Odolena Voda, Vodňany, Voděrady* aj., podobnou motivaci má *Bílý Potok, Potůčky, Řičky, Řičany, Železný Brod, Karlova Studánka* a mnohá další.

Voda je také odedávna chápána jako jev, který má řadu aspektů, mnohdy protichůdných. V tomto příspěvku se pokusíme podat alespoň základní kognitivní definici vody v češtině, nastíníme, co (všechno) voda znamená pro české mluvčí. Fazetový charakter kognitivního popisu nám umožňuje poukázat na různé aspekty; přesto, uspořádat pokud možno přehledně velmi různorodé aspekty, které s vodou souvisejí a promítají se v jazykových vyjádřeních, není snadné. Možností, jak postupovat, je více, ale žádná nepokrývá všechno, co v myslích českých mluvčích s vodou souvisí. V tomto příspěvku bude osou výkladu **protichůdnost, vnitřní rozpornost**, protože se domníváme, že právě ta k velmi podstatným rysům jazykového obrazu vody patří. Neznamená to však, že protichůdnost je zřejmá u všech aspektů vody; navíc, jak uvidíme, některé aspekty se navzájem prolínají.

Vnitřní rozpornost obrazu vody je primárně dána tím, že podobně jako k mnoha jiným jevům i k vodě přistupujeme v zásadě **antropocentricky**, podle toho, co znamená pro člověka. I jazyková vyjádření často hledisko prospěšnosti nebo nebezpečí pro člověka reflektují. Člověk má k vodě pozitivní citový vztah, srov. např. zdobněliny *vodička, voděnka, potůček, vlnka, pramínek, studánka*. Voda bývá také často personifikována, říkáme, *voda* něco *přinesla* nebo *odnesla, vyhodila na břeh, řeka zpívá, ztichla, řeka je vlídná, vlny ho konejší, vlny si s tím pohrávají* s konotacemi pozitivními nebo neutrálními nebo naopak *voda je vyhnala z domu, déšť jim pokazil výlet, voda je zlá a zrádná, vlny ho pohltily, vír ho stáhl pod hladinu, strhl*

¹ Velmi podrobná analýza jazykového obrazu vody v polštině, vycházející z bohatého dokladového materiálu, je uvedena ve *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (ed. J. BARTMIŃSKI, 1996; 1999). Stejným způsobem jsou zde zpracovány jazykové obrazy země, ohně, vzduchu a dalších pojmů. Důraz kladou autoři zejména na kulturní symboliku slov, jak je uložena v bajkách, legendách, zvycích, lidových písních, pověrách a dalších folklorních textech. O důkladnosti zpracování svědčí mimo jiné i to, že vodě je zde věnováno více než 300 stran. – Uvedený slovník nám sloužil jako zdroj inspirace vedle slovníků českých.

ho proud, řeka ho pohřbila, pomstila se mu, vybrala si svou daň, vydala tělo atd. s konotacemi negativními. A všechny druhy umění dokládají, že voda je bohatým zdrojem imaginace. To všechno samozřejmě není specifikou českého obrazu vody, setkáváme se s tím i v jiných jazykových společenstvích, v jiných kulturách.

2.1 VODA JAKO ŽIVEL

Spolu se vzduchem, zemí a ohněm patří voda ke starobylým žvlům.² Za opozici vody je v tomto kontextu tradičně považován oheň, **oheň** a **voda** jsou přímo prototypem neslučitelnosti; oheň se zpravidla hasí právě vodou, srov. např. frazémy *až se voda s ohněm shodne* („nikdy“), *vodu s ohněm míchat* („zbytečně se namáhat, počínat si poštil“). Oheň má podobně dvojakou povahu jako voda: má očistnou funkci (*posvátný, očišťující oheň*), jako zdroj tepla a světla je člověku prospěšný, ale současně je pro svoji ničivou sílu chápán jako nebezpečí (*oheň spalující*). V židovsko-křesťanské kultuře je oheň jedním ze symbolů Boha, prolíná se tu symbolika ohně a světla (*nebeský oheň, věčné světlo*) a zároveň symbolem pekla (*pekelný oheň*), patří k obvyklým součástem výtvarných zobrazení pekla. Na jedné straně je tedy odedávna oheň předmětem úcty, na straně druhé předmětem bázně. Oheň a z něj vycházející teplo spojujeme i s intenzivními emocemi, zejména takovými stavy, při nichž člověk nad sebou ztrácí rozumovou kontrolu (vášeň, láska, hněv), říkáme například, že někdo *plane* nebo *hoří láskou, hněvem* nebo *nenávisí, rozohnil se, vzplanul, je vznětlivý* apod.³ V každodenním životě oheň konotuje domov, rodinný život, bezpečí (např. *rodinný krb*).

Opozice **země – voda** naznačuje jeden z charakteristických rysů vody, který se, jak dále uvidíme, promítá do toho, jak mluvíme a myslíme o některých jevech dalších. Protiklad země – voda je protikladem stálosti, pevnosti, jistoty na straně jedné a proměnlivosti, nestálosti, nejistoty na straně druhé. Pro zemi v protikladu k vodě má čeština např. výraz *pevnina*, říkáme *stanout na pevné zemi*; pocit jistoty metaforicky vyjadřujeme i frazémem *cítit pevnou půdu pod nohama*, neuchopitelnost v základním, a zejména v přeneseném významu např. frazémy *nabírá vodu košem*, dnes zejména *proteklo mu to mezi prsty*. Voda je pro nás prototypem tekutosti, samovolného pohybu, a také pomíjivosti (viz 2.5). V křesťanské tradici je protichůdnost země a vody formulována i v Bibli: „Bůh stvořil zemi a vytáhl ji z vody“ (BS, s. 302).⁴ Země je zde chápána jako svět člověka, je kladena hlavně do opozice k nebi (srov. *život pozemský* v protikladu k *životu věčnému*).

Pro člověka je nezbytností i vzduch; opozici **vzduch – voda** symbolizuje především **vodní hladina**. Čistě fyziologicky řečeno, nad hladinou člověk může dýchat, pod ní nikoli; v naivním obraze světa tak vodní hladina tvoří **předěl** mezi světem

² Vodu jako živel představuje především moře nebo velká řeka.

³ O ohni jako jedné ze zdrojových oblastí konceptualizace emocí, zejména hněvu viz LAKOFF – JOHNSON, 2002; MIKOŁAJCZUK, 1999; pro češtinu BEDNAŘÍKOVÁ, 2003.

⁴ Citace z Bible jsou převzaty z knihy von ALLMEN, J., A KOL: Biblický slovník, Kalich, Praha 1991 (dále BS).

člověka („lidským“ světem) a podvodním světem, který je tajemný (svou tajemností lákavý), současně však pro člověka nebezpečný; v některých starých kulturách se věřilo, že voda přenáší zlou moc. Vedle mytologie to velmi dobře prozrazují i jazyková vyjádření, převažují tu negativní konotace. Člověku hrozí fyzické nebezpečí, že se ve vodě utopí; tento význam se metonymicky přenáší na jiné situace, např. frazém *držet se nad vodou* (*sotva se drží nad vodou*) vyjadřuje obtížné životní podmínky, kdy hrozí „utopení“ v nesnázích, stejnou motivaci má frazém *šlapat vodu*. Motivačně blízké je i *držet někoho nad vodou* ve významu „pomáhat mu, chránit ho“, opačný význam mají frazémy *stáhnout někoho pod vodu*, *potopit někoho*, *držet mu hlavu pod vodou* („poškodit ho“), i starší *zatăhnout za ním vodu*. *Zavřela se nad ním voda* říkáme, když někdo zmizel v neznámém (spíše nežádoucím) prostředí, popř. zmizel beze stopy (podobný význam má i přirovnání *zmizel, jako by se do země propadl*). O antropocentrickém charakteru obrazu vody nepřímo svědčí i frazém *cítí se tam jako ryba ve vodě* (voda je optimálním prostředím pro ryby, nikoli pro člověka).

S vodní hladinou souvisí i přirovnání *spí, jako by ho do vody hodil*; vyjadřuje tvrdý spánek, spáček působí jako utopený, zatímco ten, kdo *spí jako na vodě*, má spánek lehký, jako by spal na hladině, která s ním pohupuje (srov. *těž má žaludek jako na vodě*).

Stup pod hladinu je motivačním východiskem řady slov a frazémů; v některých převažuje nebezpečí, v jiných spíše tajemnost podvodního světa, jeho přitažlivost pro člověka (srov. i přitažlivost víl, vodníků, vodních žínek, mořských panen apod. v mytologii i ve slovesném a výtvarném umění). Sloveso *koupat* (*se*) evokuje ponoření jen částečné s cílem osvěžení nebo očisty těla; užívá se i v dalších významech, např. *krajina se koupala ve slunci* (srov. i metaforu s podobným významem *slunce omývalo krajinu svými paprsky*), *učitel u zkoušky studenta koupal* (ve významu „měl nepřiměřené nároky“). Navzájem různé konotace mají slovesa (*po*)*nořit se* a *topit se*. *Nořit se* („mizet pod hladinu“) spíše chápeme jako počín dobrovolný, který může mít i rituálně očištnou funkci, zatímco *topit se* dobrovolné není. Svědčí o tom i přenesené významy obou sloves: *nořit se / ponořit se* nemusíme jen fyzicky do vody nebo jiné tekutiny, ale také *do práce, do vzpomínek* nebo do nějaké jiné (pro sebe žádoucí) činnosti; vyjadřujeme tak záměrnou mentální aktivitu, soustředění. Naproti tomu *topí se* člověk spíše v něčem nežádoucím: *v problémech, ve starostech, v dluzích* nebo v nezvladatelném množství práce. Výjimkou je, když někdo *se topí v penězích*; ani tento frazém však nemá konotace pozitivní, evokuje i nepřejícnost a závist mluvčího („ať se v nich utopí, ať se tím zadusí“). Negativní konotace má i jeden z mnoha frazémů pro alkoholismus (*topit / utápět žal ve sklenici*) i spojení *stopit něco* („schovat něco rušivého, nežádoucího“).

Sloveso *vynořit se* se v přeneseném významu užívá ve spojení s pamětí, s něčím zapomenutým, jako kdyby se něco vracelo z nějakého jiného (tajemného nebo alespoň neznámého) prostředí; např. *vynořily se nové informace, vzpomínky se vynořují z nevědomí, šíře i ztracená / zapomenutá kniha se odněkud vynořila, z lesa se*

nečekaně vynořil nějaký člověk. I jiné kolokace naznačují, že jednou ze zdrojových oblastí pro vyjádření paměti, popř. mentálních procesů vyžadujících soustředění je právě prostor (hluboko) pod vodní hladinou, srov. např. knižní spojení *tůně zapomenutí, hlubina zapomenutí*, motivačně blízké je i *z hloubi duše, hloubat nad něčím*. – V této souvislosti připomeňme i knižní sloveso *tonout* (utvořené ze stejného etymologického základu jako *tůně*) a jeho deriváty: v základním významu „topit se“, srov. i *utonulý*. Sloveso *tonout se* užívá i v dalších významech, např. *krajina tone v mlze, pokoj tone ve světle, člověk tone v myšlenkách / v rozpacích / v nevědomosti*. Zkušenosti s vodou je zřetelně motivován i frazém *tonoucí se i stébla chytá* („snaží se o záchranu, i když je málo pravděpodobná“).

K úplně jiným rysům prostoru pod vodní hladinou patří omezená viditelnost pro člověka. Ta se promítá ve významech některých slov odvozených od slovesa *nořit*: *nora* a *ponurý*. *Nora* je „podzemní skrýš některých zvířat“ (SSČ), v přeneseném významu (spíše menší) prostor s nedostatkem světla, poskytující bezpečí nebo alespoň soukromí (*otec vykoul ze své nory*). Adjektivum *ponurý* znamená v základním významu „ztemnělý, temný“, v dalších významech vystoupí zřetelně do popředí negativní konotace: „stísnující, pochmurný, nevládný“ (SSČ), srov. např. *ponurá místnost, ponurá nálada*. Uplatňuje se zde i obecně negativní konotace tmy v opozici světlo – tma.

Schopnost vodní hladiny odrážet světlo je častým motivem v umění; hladina *se leskne, třpytí*, v hladině se něco *zrcadlí*, buď něco reálného, např. měsíc, tvář člověka, nebo – zejména v mytologii – obraz na hladině umožňuje nahlédnout do budoucnosti. Vodní hladina také zachovává po nějakou dobu důsledky minulých dějů (srov. *kruhy na vodě* v základním i přeneseném významu).⁵

2.2 SKUPENSTVÍ VODY

Základní je kapalně skupenství vody, vodu chápeme jako **prototyp tekutosti**.⁶ Tak ji člověk vnímá ve formě samovolně tekoucí vody v přírodě (viz 2.5) i ve formě deště.

Děšť je „forma srážek, kapky vody padající z mračen k zemi“ (SSČ). Děšť přináší vláhu pro rostliny, někdy má konotace pozitivní, pro mírný dešť má čeština i deminutiva *deštiček, deštiček*, užívají se i meteorologické termíny *přeháňka, přeprška*. Děšť, zejména silný a vytrvalý, je spojován především se špatným počasím, nepohodou; pro silný dešť má čeština slova *liják, lijavec* i řadu obrazných vyjádření vesměs s negativními konotacemi, např. *provazy deště, průtrž mračen*, srov. i meta-

⁵ Pro úplnost dodejme: vodní hladina je prototypem *vodorovnosti*; v tomto smyslu se slovo *hladina* užívá v některých přenesených významech, např. *hladina cukru v krvi, hladina veřejného mínění* a proniklo i do terminologie matematické statistiky (*hladina významnosti*).

⁶ Zřejmě i proto se slovo *voda* užívá i pro pojmenování některých jiných kapalin, např. *kolínská voda, voda na plicích, plodová voda*, srov. též deriváty *vodka* („druh alkoholického nápoje“), *vodička* („léčebný prostředek“) aj.

foru dostat se z deště pod okap („z jedné nepříjemné situace do druhé“). Jako součást běžné zkušenosti člověka bývá déšť personifikován (*dešť bubnuje na okno / uspává, dešť nám překazil plány / bičuje krajinu*). Jestliže je člověk vystaven dešti, užívají se slovesa odvozená od adjektiva mokrý: *moknout, zmoknout, promoknout*; lze snad říci, že jde o motivaci výsledkem.

Od slova *dešť* je odvozeno adjektivum *deštivý* (*deštivý den*), odborný výraz *deštný* (*deštný prales*) i *dešťovka* („žížala“) a *deštník* („příruční zařízení k ochraně proti dešti“, uvádí SSČ); specifická funkce deštníku se někdy metonymicky přenáší na ochranu vůbec (*technické zařízení tvoří ochranný deštník nad celou oblastí*), srov. i metaforu *otevřít deštník, až když prší* („nedělá si předčasně starosti“).

Pro pojmenování děje (padání deštových srážek) má čeština neutrální sloveso *pršet*, malou intenzitu srážek vyjadřují slovesa *mžít, mrholit, krápat, kapat, poprchat, sprchnout*, velkou intenzitu (hustý, vytrvalý déšť) především *cedit, lít*, přirovnání (*leje jako z konve*) a další expresiva (např. *žení se všichni čerti, padají tam tračáře*). Sloveso *pršet* etymologicky souvisí se slovem *prach*, původně „jemné částičky něčeho rozprášeného“ (Rejzek, 2001), odtud i významy derivátů *sprcha, sprška*, snad i *prchnout, prchat, prchavý* aj. Sloveso *pršet* a jeho odvozeniny se užívají i v některých dalších významech vyjadřujících vyšší intenzitu, rychlost, hustotu „padání“, např. *prší listí / kameny / otázky / nadávky* (srov. i *dešť kamenů / světél, sprška slov i studená sprcha* ve významu „nepříjemné překvapení“).⁷ Metafora z *toho (mračna) pršet nebude* vyjadřuje podle Zaorálka (1996) „marnou naději nebo zbytečnou obavu“. Slovesa *rozpršet se* a *vypršet se, propršet se* užívají, mluvíme-li o deštových srážkách, *vypršet* má i další význam užívaný o čase („uplynout“), např. *termín vypršel*; ironicky se říká i *dovolená mi vypršela*, kde se oba významy prolínají.⁸

Voda (a zejména zkušenost s deštěm) člověku slouží i k tomu, jak se vyjadřovat o množstvích. O množství velmi malém někdy obecně mluvíme (a myslíme) jako o velmi malém množství vody (srov. slova *kapka* a *slza*): *kapka* je „malé soudržné množství tekutiny“, uvádí SSČ, dodejme, že je to nejmenší míra pro vodu, která se odedávna užívá v lidovém vyjadřování; prototypem může být *dešťová kapka*. Chceme-li vyjádřit množství větší, musíme si „vypomoci“ mírou nějaké nádoby (*lžíce / sklenice / džbán / vědro / konev vody*) nebo přesným měřením (2 dl, 100 g).⁹ Slovo *kapka* je odvozeno od slovesa *kapat* (stejně jako *kapalina*) a v přeneseném významu vyjadřuje velmi malé množství, ostatně slovo *kapka* je vedle *kapička* zdrobnělinou od neexistujícího slova **kapa* (srov. známé metafory byla to *poslední kapka a pohár přetekl, bojovali do poslední kapky krve*). Slovo *kapka* se v některých kontextech blíží významu neurčité číslovky *troška*, resp. příslovce míry *trošku* (*snědla*

⁷ Spojení *zlatý déšť* pro pojmenování žluté kvetoucího keře je kromě barvy motivováno množstvím drobných kvítků, které mohou připomínat kapky deště.

⁸ Stranou tu ponecháváme valenční vlastnosti sloves vyjadřujících srážky.

⁹ Slovo *vědro* je ze stejného praslovanského kořene jako *voda*; v minulosti označovalo dutou míru (srov. KARLÍKOVÁ, v tisku).

jen kapku polévky, nemá kapku uznání / slušnosti, je kapku přecitlivělá); pro fyzické jevy má stejnou funkci i slovo *slza* (*zbyla jen slza mléka*).¹⁰ Výraz biblického původu jako *kapka v moři* se dnes užívá ve významu „zanedbatelně málo“, přirovnání *zmizet jako kapka v moři* ve významu „smíšením s ostatními se ztratit“. Slovesa *kápnout* a *kapat* (a také knižní *kanout*)¹¹ ve svých základních významech vyjadřují pohyb velmi malého množství vody a tento význam se metaforicky a metonymicky přenáší na jevy jiné (např. *kápní božskou, nemusí pršet, stačí když kape; něco mu z toho kápně*). – Podobně jako o velmi malém množství obecně mluvíme jako o velmi malém množství vody, i o množství velkém někdy obecně mluvíme (a myslíme) jako o velkém množství vody (*záplava, moře*, srov. 2.4).

Voda v plynném skupenství je pára. Nestejně je konceptualizována pára vznikající samovolným vypařováním vody a pára vytvářená záměrně. Pro páru vznikající samovolně je v běžném obraze světa podstatným rysem lehkost a s tím související těkavost, např. *je jak pára nad hrncem* („je velmi slabý“), *zmizel jako pára, vypařil se* („nenápadně zmizel“), *nemá o tom ani páru* („nic o tom neví“). Od slova *pára* jsou odvozena slova jako *opařit se, výpar, pařeniště* a mnohá jiná, která také konotují páru vytvářenou samovolně. Významově poněkud vzdálenější je adjektivum *parný* a adverbium *parno* („velmi teplo, horko“), připomíná se tím, že rysem páry je i velké teplo; pára tak je v opozici k ledu, srov. níže.

Pro páru vytvářenou záměrně jsou charakteristickými rysy síla a využitelná energie páry.¹² I když dnes už pára stroje zpravidla nepohání, její síla se metonymicky přenáší na člověka; stále říkáme *ten má ale páru, plnou parou vpřed, přidat / ubrat páru*. Také slovo *parník* často „neodborně“ užíváme pro různé typy velkých lodí.

Plynným skupenstvím vody je také mlha („sražené bělavé vodní páry vznášející se nad povrchem země“, říká SSČ). V naivním obraze světa je mlha spojena s několika vlastnostmi: S mlhou spojujeme vlhkost vzduchu, ostatně se slovem *mlha* etymologicky souvisí i sloveso *mžít* (Rejzek, 2001). Mlha (i oblačnost) jsou podobně jako pára těkavé; podobně jako se rozpouští (rozplývá), a tím jakoby mizí mlha, metonymicky se tento jev přenáší i na některé jevy nefyzické, např. *rozplývají se* (postupně mizí) *vědomosti, naděje, plány do budoucna, vyprchává láska* nebo *hořkost*. K podstatným rysům mlhy patří i omezená průhlednost (*zmizel v mlze, řidiči podcenili ranní mlhu*), ta motivuje významy některých derivátů slova *mlha*: mluvíme o *mlhavých představách, mlhavě si vzpomínáme*, slovesa *mžít* i *zamlžovat* vyjadřují záměrné znejasňování informací nebo souvislosti.

Pevným skupenstvím vody je led („zmrzlá voda“, jak uvádí SSČ); v konotacích slova *led* však převažuje vztah k teplotě. Led je prototypem chladu, srov. *studený jako led, ledová voda, ledová místnost (ledárna)*, též *má ruce jako rampouch*. V kon-

¹⁰ Jinou mírou pro malé množství vody je *lok* a *hlt* (srov. 2.5).

¹¹ Srov i knižní sloveso *ronit* „po kapkách vypouštět“, zejm. téměř ustálené *ronit slzy*.

¹² Pára tak na jedné straně konotuje fyzickou sílu (*má páru*), na straně druhé fyzickou slabost (*je jak pára nad hrncem*).

textu konceptualizace teploty je led také prototypem necitlivosti (*má ledové srdce*), jazyková vyjádření svědčí o tom, že led je krajním bodem škály pro vyjádření intenzity citů, např. *ledově chladný pohled, slova jako studená sprcha, vlašné přivítání, vrhelé objetí*.

Vodní srážky mohou být i ve formě ledu (*padají kroupy*, srov. i *krupobití*) nebo sněhu (*padá sníh, sněží*); *sníh* jsou „bílé ledové vločky padající z mračen, forma srážek“ (uvádí SSČ). V obrazu světa českých mluvčích je čerstvě napadaný sníh především prototypem bílé barvy (*bílý jak padlý sníh, sněhobílý*), v souvislosti s tím i jedním z prototypů čistoty.¹³

Změny skupenství vody jsou motivačním východiskem pro některé změny další. Pro změnu pevného skupenství na kapalné má čeština sloveso *tát* („teplem se rozpouštět, stávat se kapalným“, uvádí SSČ), např. *taje sníh, led*, pro zimní počasí, kdy přestává mrznout, se užívají slova *tání* a *obleva* (derivát od slovesa *lít*). V kontextu konceptualizace teploty je sloveso *tát* a zejména deriváty *roztát* a *tání* i prostředkem pro vyjádření změny vztahů mezi lidmi a dále mezi státy (*když uviděl svou dceru, roztál; navázáním diplomatických styků začalo období tání*). Pro vyjádření změny pevného skupenství na kapalné se uplatňují i některé deriváty sloves *plynout* a *téci* (*led, zmrzlina se rozplývá, vedle roztéká, čokoláda se rozplývá na jazyku*). *Člověk, který se rozplývá, dává nápadně najevo nějakou pozitivní emoci (někdy se o takovém člověku hanlivě říká, že přímo teče)*.

2.3 HODNOTA VODY

Vysoce je hodnocena voda, která umožňuje růst rostlin, je nenahraditelnou podmínkou života (*voda životadárná*); i adjektiva *svěží, čerstvý* s pozitivními konotacemi evokují přítomnost vody. V křesťanské tradici je chápána jako boží požehnání; i země zaslíbená je zde představována obrazem země, jež „z deště nebeského svlažována bývá“ (BS, s. 303); vysoká hodnota vody (zejména ve formě deště) tu nepochybně souvisí, jak uvádí i Biblický slovník, s podnebím Blízkého východu, kde nedostatek vody způsobuje dlouhé sucho a to je velkým nebezpečím pro život. Nebezpečím je však i přemíra vody (srov. 2.4).

Voda jako nápoj má konotace kladné i záporné. Na jedné straně je pozitivně hodnocena voda, která osvěžuje, hasí žízeň, zejména pak čistá, pramenitá, studená voda – to se objevuje i v obrazných vyjádřeních, např. *není hoden, aby mu vodu podali; jeho slova byla jako doušek pramenité vody; nepustit někoho k vodě ve významu „něco překazit, chovat se sobecky“*.¹⁴ Na straně druhé je voda jako nápoj nebo součást pokrmu spojována s nízkou hodnotou, např. *ani vodu mu nepodal* (tj. ani to nejprostší pohoštění), *je to jak voda, vodová polévka, vodová chuť* (málo

¹³ Slovo *sníh* má i další význam, „pěna ušlehaná z vaječných bílků“, motivovaný bílou barvou a konzistencí pěny (srov. dále *sněhové pečivo / pusinky* aj.).

¹⁴ O rozpornosti obrazu vody svědčí i metafora *zahnat někoho až k vodě* ve významu „dostat ho do tísnivé situace“ (podobně jako *zahnat ho ke zdi / do kouta*), kde voda konotuje nebezpečí.

hodnotná, málo výrazná). Relativně nízká hodnota vody je zřejmá i ze srovnání s jinými nápoji (*pije to jako vodu, káže vodu a sám pije víno*), resp. s jinými tekutinami (*krev není voda*).

Voda je doslova i obrazně prostředkem (i když ne jediným), pomocí kterého se něco *ředí*, zvětšuje se objem látky, nikoli množství podstatných složek; co je *řidké*, má obvykle nižší hodnotu, nejen v doslovném, ale i v přeneseném významu, srov. např. frazém *autor vaří z vody*, podobný význam má spojení *řídka / rozředěná polévka* („text obsahuje málo faktů nebo myšlenek“).¹⁵

2.4 PROSPĚCH – NEBEZPEČÍ

Jazyková vyjádření dokládají, že člověk si odedávna uvědomuje, že využitelná **síla vody** může přerůst v nebezpečí, ba zkázu. Shromážděný materiál ukazuje, že mnohonásobně více dokladů je pro negativní aspekty vody. O síle vody svědčí např. frazémy pro vyjádření pomoci nebo podpory: *je to voda na jeho mlýn, obrací vodu na své / jeho kolo*, stejné motivační východisko má *žene vodu na dvě kola* („usiluje o dvoji prospěch“). Voda – kromě toho, že je základním prostředkem pro uhašení žízně – poskytuje člověku odedávna obživu, a to jak přímo ve formě ryb a jiných živočichů žijících ve vodě (srov. např. spojení *rybnatá řeka* s pozitivními konotacemi), tak nepřímo jako závlaha pro rostliny (srov. takto motivovaný frazém užívaný pro dítě: *roste jako z vody*). Voda je odedávna také prostředkem spojení s okolním světem (*vodní cesty*). Vztah prospěch – nebezpečí se tu prolíná s vodou v pohybu (srov. 2.5).

Pro **pohyb po vodě a ve vodě** má čeština stará, významově nepříliš vzdálená slovesa *plavat, plavit se a plout* (všechna z praslovanského **pluti*); zatímco *plavat se* užívá ve významu „vlastními pohyby se udržovat a pohybovat na hladině, ve vodě, být vodou unášen“ (SSČ), *plave* tedy především ryba, zvíře, člověk, *plaví se* po vodě náklady, nebo loď (*plavidla*); o řece se říká, že je / není *splavná*. Také pro voraře, kteří dříve plavili po řece dřevo, se užíval název *plavci* (srov. též *plavecké písňe*). Unášení vodou evokují frazémy *nechat někoho / něco plavat* („nestarat se, nechat někoho nebo něco jakoby vodě napospas“) i *plavat u zkoušky* (zkoušený je jakoby unášen nežádoucím směrem, srov. i výše *topit někoho u zkoušky*). Se slovesem *plavit se* v tomto významu je téměř synonymní sloveso *plout*; *plují* především loď, ustálené je však po řece *plují ledy*, zatímco kusy dřeva nebo větve obvykle spíše *plavou*. – Sloveso *plavit se* užívá ještě v dalším významu „čistit, třídit vodním proudem, tokem“, např. *plavit rudu, uhlí* (SSČ), srov. *odplavit nečistoty*, přeneseně *odplavit smutek*.

Sloveso *plout* a jeho četné odvozeniny nacházíme v mnoha významově rozmanitých obrazných vyjádřeních, která jsou často motivována *plynulostí* pohybu pokud možno bez překážek (jako ve vodě nebo po vodě), např. *po obloze pluje měsíc*,

¹⁵ *Řídka* může být i tkanina, v přeneseném významu třeba i množství lidí (*obecenstvo prořídlo*); i tady jsou konotace spíše negativní.

plavný pohyb je ladný, připomíná pohyb ve vodě, *proplouvat* lze nejen mezi (fyzickými) překážkami, ale také životem, z nepříjemností nebo z problémů lze vyplout.

Některá slova převzatá z tematického okruhu plavby se užívají i v dalších významech, např. *kormidlo*, *veslo* ve významu „vedení“ (*chopit se kormidla, pevně drží kormidlo, je u vesla*), *kormidlovat* („vést“), *kormidelník* (ve významu „člověk s rozhodující pravomocí“, v podobném významu se užívá i jiné slovo lodní dopravou motivované, *kapitán*, srov. např. *kapitáni průmyslu*). Také slovo *kotva* („hák k upoutání plavidla“) a jeho deriváty má i další významy: *zvednout kotvy* („vydat se na cestu“), *spustit kotvy, zakotvit někde* („trvale se usadit“) i vzdálenější *zakotvit něco* („včlenit něco do právní normy“), např. *zakotvit v zákoně / v předpisech*. Slovo *přístav* často konotuje jistotu a klid v kontrastu s rušným životem (*domov je mu klidným přístavem, skončil v manželském přístavu*). Slova *zakotvit a přístav* v přenesených významech často evokují jistotu pobytu na pevné zemi v protikladu k pobytu na vodě, která je na jedné straně nejistá a nebezpečná, na straně druhé lákavá: trvale překvapující, ba vzrušující. Lodní dopravou je motivováno i slovo *maják* „stožár vysílající světelné nebo zvukové signály“ (SSČ), přeneseně i „spolehlivý orientační bod, kritérium“ (např. *jeho příklad zůstal pro ostatní majákem*), zcela jiná je motivace frazému *šplouchá mu na maják*. Ze stejného významového okruhu je i sloveso *ztroskotat*; metaforicky se tak vyjadřuje neúspěch (*manželství po několika letech ztroskotalo*; srov. i odvozené substantivum *ztroskotanec*).

Svou nevyzpytatelností a nezvládnutelností vzbuzuje voda v člověku respekt; svědčí o tom i frazémy, které naznačují, že vodu zhusta chápeme jako zdroj obav, překážku, nepříjemnou situaci, nepohodlí, nejistotu, srov. *je za vodou, máme to v suchu, dostat se z deště pod okap / z bláta do louže, namočit se / někoho v něčem, teče mu do bot, stál jako poltý, nezůstala na něm nit suchá* (snad zde je i motivace frazému *poslat někoho k vodě* ve významu „opustit ho“). V této souvislosti připomeňme i slova *ostrov* a *ostrůvek* („část souše obklopená vodou“ podle SSČ) etymologicky spjatá se slovesem *téci*, původně „co je obtékáno“ (Rejzek 2001); v přeneseném významu se tu projevují vedle opozice země – voda (klid – ruch) i malý – velký (např. *ostrůvek klidu v moři velkoměsta, ostrovy pozitivní deviace*).

Vodní tok jako překážka byl v minulosti překonáván přebroděním, později lávkou nebo mostem.¹⁶ Od slova *brod* („mělčina umožňující přechod vodního toku“, uvádí SSČ) jsou odvozena slovesa *brodit se* ve významu „obtížně se pohybovat ve vodě, sněhu, blátě“ a hlavně *zabřednout a vybědnout*; ta mají i širší významy „dostat se do /z tíživé situace“ (*zabřednout do dluhů, vybřednout z nepříjemnosti*). Za pozornost stojí v této souvislosti i starobylé slovo *most*, původně několik dřevěných tyčí sloužících k překonání vodního toku (Rejzek, 2001), dnes „stavba nebo zařízení pro převedení pozemní komunikace přes přirozenou nebo umělou překážku“ (SSČ).

¹⁶ O vodě, přesněji řečeno řece jako překážce svědčí i časté formulace v pohádkách: *za devatero řekami, za devatero horami...*

Právě spojovací funkce mostu (překonání překážky) je motivačním východiskem řady obrazných vyjádření: *letecký most, televizní most, most mezi zneprátenými stranami*, i frazému *spálit za sebou všechny mosty* („zneložnit si cestu zpět“).

Už ve 2.1 jsme uvedli některá jazyková vyjádření, která jsou významově motivována obavami člověka z vody, prostorem pod hladinou jako světem člověku cizím, ba nepřátelským. Vodu jako zdroj nebezpečí pocítujeme zejména tehdy, když je voda hluboká a když je jí v pohybu velké množství (člověk ji vnímá jako živel); je to tedy nejčastěji řeka, především rychle plynoucí, široká řeka, *rozvodněná řeka* a samozřejmě moře.

Pro veliké, člověkem nezvladatelné množství vody má čeština tři významově odstíněná substantiva: *záplava, povodeň, potopa*. Nejdůležitějším významovým rysem slov odvozených od slovesa *plavat – zaplavit a záplava* je právě mimořádné množství vody. *Zaplavit něco* (vedle *zatopit něco*) není jen „zaplnit nějaký prostor vodou“, ale především „ve velkém množství se rozlít“ (SSČ). Zaplnění nějakého prostoru vodou může být záměrné (člověkem regulované), např. *zaplavit důl*, nebo samovolné (*řeka zaplavila louky*). I zaplavený prostor je zpravidla velký, alespoň relativně. V současné době (zejména v evropské kultuře) samovolné zaplavení vodou pocítujeme zpravidla jako nežádoucí jev, ale záplavy mají i konotace pozitivní: srov. životadárné záplavy Nilu ve Starém Egyptě nebo záplavy rýžových polí v Asii.

I v přenesených významech se v češtině projevuje jako podstatný významový rys slova *zaplavit a záplava* velké množství, např. *turisté zaplavili město, firma zaplavila trh levným vínem, zaplavil ji pocit lásky / vděčnosti / ošklivosti*.¹⁷ Slovo *záplava* se běžně užívá i ve významu neurčité číslovky s významem velké míry, např. *záplava lidí / slov / dáreků / nápadů / radosti* (vedle *moře lidí / dáreků ...*); z toho je zřejmé, že o velkém množství obecně často mluvíme (a především myslíme) jako o velkém množství vody, podobně jako o malém množství obecně mluvíme a smýšlíme jako o malém množství vody, srov. 2.2.

Slova *povodeň a potopa* se navzájem liší především svými konotacemi. *Povodeň* chápeme jako živel přírodní (jiným vyjádřením je *velká voda*, popř. *vysoká voda*), spojujeme ji s nebezpečím, strachem, ničivou silou, zkázou. Spojení *velká voda* se vyskytuje i v několika frazeologizovaných přirovnáních, kde evokuje hlavně rychlost a sílu (*přihnal se jako velká voda, valí se jako velká voda, bere všechno jako velká voda*).

Naproti tomu *potopa* je slovo biblického původu, v židovské a křesťanské kultuře je potopa chápána jako osudový jev, zkáza světa, boží trest za hříchy. „Příběh potopy je událostí zlořečení, jež Bůh seslal na celou zemi“ (BS, s. 304), „veliké vody, vody hluboké jsou prostředkem, jehož Bůh používá, aby ukázal svůj hněv“ (BS, s. 303). Potopa je považována také za očistu a v tomto smyslu za zásadní časový předěl: konec starého a počátek nového světa. V současnosti především přidav-

¹⁷ Emoce jsou často konceptualizovány jako kapaliny, srov. též 2.5 v souvislosti se slovesem *lít*.

ným jménem *předpotopní* hanlivě pojmenováváme to, co je zastaralé, „nemoderní“, evokující dávnou minulost; zdá se tedy, že v běžném vyjadřování dominuje (zcela sekularizovaně chápaný) časový předěl. Potopa je jev jedinečný a zpravidla bez přívlastku (kromě ustáleného *potopa světa*), zatímco o povodni mluvíme i v množném čísle (*povodně*) a častěji ji blíže určujeme (srov. klišé *ničivá povodeň*).

2.5 VODA V POHYBU – VODA BEZ POHYBU

Voda je pro nás **prototypem tekutosti**, „kapalinovitostí“, **samovolného pohybu**, a také **pomíjivosti**, nevratnosti. Pro vyjádření samovolného pohybu vody má čeština sloveso *téci* a jeho synonyma, např. *plynout*, *proudit*; odlišný je pohyb způsobený nějakým činitelem; pro ten má čeština tranzitivní slovesa *lít*, *pít* (a jejich synonyma); jak dále ukážeme, významový předěl mezi slovesy, která vyjadřují pohyb vyžadující činitele, a slovesy, která vyjadřují pohyb samovolný, je plynulý. Stejně tak je plynulý přechod mezi vodou v pohybu a vodou bez pohybu.

Voda *teče* – tak pojmenováváme samovolný, nepřetržitý „pohyb vody z vyššího místa na nižší“, jak uvádí SSČ. *Téci* je sloveso běžné, významově i stylově neutrální, v souboru sloves pojmenovávajících samovolný pohyb vody má nepochybně centrální postavení; podle etymologického slovníku (Rejzek, 2001) součástí jeho obsahové náplně je odedávna nejen pohyb, ale také rychlost, spěch: voda tedy nejen *odtéká*, ale také *utíká*. A právě vyjádření pomíjivosti je vodou v pohybu motivováno: *utíká i čas, mládí, život*, někdy říkáme jen neurčitě *uteklo to jako voda*, ba dokonce *od té doby uteklo mnoho vody* a myslíme tím pomíjivost vyměřeného časového úseku nebo něčeho, co s ním souvisí. Jak ještě vícekrát uvidíme, **konceptualizace lineárního času je v češtině samovolným pohybem vody motivována** zcela zřetelně, o čase nejen mluvíme, ale především myslíme na pozadí hluboko uložené zkušenosti s tekoucí vodou. K důvodům, proč tomu tak je – a to v mnoha kulturách, i v jiných než evropských – patří jistě neovlivnitelnost uplyvajícího času, jeho pomíjivost, nevratnost probíhajících procesů: „nelze vstoupit dvakrát do téže řeky“, tuto souvislost si uvědomovali už v antice. A možná také to, že čas je (vedle prostoru) sice jednou ze základních souřadnic, jimiž jsme ve světě ukotveni, ale nemůžeme ho vnímat žádným ze svých smyslů, zatímco vodu, která také patří k tomu nejpodstatnějšímu, naopak můžeme vidět, slyšet, hmatat, chutnat i cítit.¹⁸

Ale vraťme se ke slovesu *téci* a jeho derivátům. Překvapující jistě není slovo *potok*, které má své místo i v uzuálních metaforách *potoky slz / krve*. Jiné deriváty se běžně užívají v ekonomice pro vyjádření pohybu, který působí jako samovolný nebo snad tak působit má: *peníze tečou*, odněkud *přitékají*, někam *odtékají*, *protékají rukama / úcty / bankami*, srov. též *finanční toky*.¹⁹ – Manipulací s vodou je motivo-

¹⁸ Čas je samozřejmě konceptualizován i jinak: spojujeme ho s jinými druhy pohybu, např. *čas běží / letí*, jindy o čase myslíme a mluvíme jako o hodnotě, např. *svůj čas někomu věnujeme*, *ušetřili jsme dvě hodiny*, *ztratili jsme celý den*, *čas jsou peníze*, srov. LAKOFF – JOHNSON (2002).

¹⁹ Připomeňme i název jedné z matematických teorií *toky v sítích*.

váno i sloveso *čerpát*, užívané též v souvislosti s finančními prostředky: např. *čerpát / vyčerpat danou částku*, *přečerpat úvěr*.

I některé nefyzické jevy nebo procesy vnímáme jako motivované pohybem vody: mluvíme o *toku myšlenek*, *vzpomínek* i o *toku informací*. A není divu, že „teče“ i řeč; mluvená řeč je lineární, pomíjivá, srov. přirovnání *řeč se mluví a voda teče i má řeči jako vody* nebo metafory *vodopád / gejzír / příval / sprška slov*. Připomeňme i oblíbenou metaforu jazykových puristů: *jazyk je třeba neustále svádět do řečiště*.²⁰

Sémantický rys samovolnosti, nezadržitelnosti se uplatňuje i v dalších významech slovesa *téci*, např. *nádoba teče* (propouští vodu) a *teče mu do bot* (doslova nebo obrazně), nebo *zmrzlina teče* (postupně mění pevné skupenství na kapalné), srov. i derivát *roztékat se* (viz 2.2).

Zkušenost s *přetékáním nádoby*, do které se už víc vody nevejde (srov. i *poslední kapka*), se metonymicky přenáší na mnohé jiné jevy, pro které je vymezená nějaká „nádoba“, např. *přetéká zásuvka, knihovna, text*, může *přetéci i trpělivost*. Poněkud volněji jsou s vodou jako motivačním východiskem spojena slovesa *otéci* a *natéci*, odvozená od *téci*, ve významu „puchnout“ a dále i *otok*; nabízí se domněnka, že zvětšování objemu postižené části těla se vysvětlovalo jako přibývání nějaké kapacity.

Sloveso *téci* má v češtině řadu částečných synonym, významově odstíněných sloves, která pojmenovávají různé druhy pohybu vody, některá z nich jsou expresivní: *voda plyne, proudí, črčí, stříká, tryská, bublá, šplouchá, klokotá, čeří se, řine se, zurčí, pádí, řítí se, valí se, burácí, pleská, skáče, line se* aj. Základní sémantický rys, samovolný pohyb, je doplněn rysy dalšími, jde zejména o rychlost, pravidelnost, intenzitu/množství, vizuální a zvukové efekty, často kombinace několika z nich. Zde se omezíme na slovesa *plynout* a *proudit*. A uvidíme, že některé cílové oblasti metafor, ve kterých jsou zastoupena slovesa *plynout* a *proudit* a jejich deriváty, jsou stejné jako cílové oblasti metafor se slovesem *téci*; motivace samovolným pohybem vody se tím hlouběji dotvrzuje.

Říkáme, že voda *plyne*, jestliže její pohyb z vyššího místa na nižší je nepřerývaný, relativně pravidelný, má pomalejší tempo (např. dolní tok řeky). Jako důležitý rys se tu jeví, soudě především podle některých odvozených slov a přenesených významů, vedle samovolnosti právě pravidelnost: opět říkáme, že *plyne čas* (i explicitním přirovnáním *čas plyne jako voda*), *plynou, uplyvají léta, uplynulý rok* je minulostí stejně jako voda, která *odplynula*. *Plynulý pohyb* je pohyb pravidelný, bez přeryvů, a motivuje i vyjádření jiných lineárních jevů: *plyne řeč*, kdo mluví bez přeryvů, *mluví plynule* nebo (zejména cizím jazykem) *plynně*. Mluvíme také o *plynulém přechodu* (bez přeryvů, např. *plynule přešel k další otázce*). *Plynou* také *myšlenky* (tak, že *odplývají, pomíjejí*); právě myšlení, intelektuální aktivita se podílí na tom, že z předpokladů (nebo alespoň z uspořádání faktů) *plynou / vyplývají závěry*, ze zkušenosti *plyne*

²⁰ Podrobný výklad jazykového obrazu řeči v češtině podává I. VAŇKOVÁ, 2007.

poučení apod.; tady můžeme spekulovat i o tom, do jaké míry se vztah mezi prame-
nem a vodním tokem, např. řekou, přenáší do vztahu mezi předpoklady a závěry,
resp. mezi zkušeností a poučením. – Odvozená slovesa *rozplývat se* a *rozplynout se*
vyjadřují změnu – i změnu skupenství (srov. 2.2). Rys většího množství (s konota-
cemi spíše pozitivními) je dominantní v motivačně vzdálenějším derivátu *oplyvat*
(*krajina oplývá mlékem a strdím, otec dnes oplývá nápady / optimismem / dobrou*
náladou).

I v některých dalších vyjádřeních je zkušenost s vodním tokem zcela zřejmá.
Podobně jako *potok ústí do řeky, chodba ústí do jeskyně, diskuse vyústila*
v kompromis, úvahy vyústily v rozhodnutí apod.²¹ A znovu, stejně jako *řeka plyne do*
moře, v ekonomice *peníze* nebo *zisky* *plynou do* něčích *kapes / do zahraničí* nebo na
jiné určené místo (srov. výše *finanční toky*). Jestliže se dva vodní toky sloučí v jeden,
říkáme, že *splynou*; a právě tak *splyne* nebo *splývá* v jeden celek (různými způsoby)
i leccos jiného: *osady splynuly v jednu obec, zajíc splynul s pozadím, souhlásky v řeči*
splývají, hlasy příchozích splývají, milenci splynuli v objetí atd.

Jestliže voda teče rychle a je jí větší množství, říkáme, že *proudí*. Právě rychlost
a intenzita jsou tu důležité: podle etymologického slovníku i původ slova *proud*
míří až do praslovanštiny; původně označoval rychlý vodní tok, později měl místo
s rychlým tokem vody (Rejzek, 2001). Rychlost, intenzita a množství tekoucí vody,
tedy velká míra všech zastoupených vlastností se podílí na tom, že slovo *proud* kono-
tuje i nebezpečí (*strhl ho proud*); o nebezpečí srov. 2.4. Jazyková vyjádření ukazují,
že zkušenost s prouděním vody se metaforicky přenáší na četné jiné jevy. V někte-
rých přenesených významech slov *proud* a *proudit* dominuje intenzita (*přípravy jsou*
v plném proudu), v jiných spíše množství: *vino teklo proudem, proudy lidí / aut, na*
náměstí proudily davy lidí (sotva bychom řekli **proudil tam několik lidí* jinak než
ironicky). Sloveso *rozproudit* označuje zvýšení intenzity (*zábava se rozproudila*).
Proudí i krev v těle, ta, která cirkuluje (tu můžeme také *rozproudit*), i ta, která z těla
vytéká.²² Též odvozené adjektivum *prudký* a adverbium *prudce* označují rychlost
nebo intenzitu (*prudký pohyb, prudká reakce, prudké stoupání, prudce do někoho*
strčit); *prudký* je i vlastnost člověka, který málo kontroluje svoje chování, je vznět-
livý, jeho reakce jsou intenzivní. – Do terminologie se dostal *elektrický proud*; je
ostatně známo, že představa o elektrickém vedení vznikla analogií vodovodního
potrubí.

Slovo *proud* má ještě další významy. Myšlenky a názory se seskupují v *duchovní*
nebo *názorové proudy* nebo také *směry*; právě téměř synonymní užití slov *proud*
a *směr* v těchto kontextech nám napovídá, že pro *proudění vody* je směřování

²¹ Slovo *ústí* je etymologicky sjatou se starobylým všeslovanským slovem *ústa* (REJZEK, 2001).

²² V této souvislosti připomeňme ještě knižní sloveso *prýštit*; základní význam „vytékat menším prou-
dem, tryskat, vyvěrat“ (SSČ), např. *voda prýští ze skály*, se přenáší na jiné tekutiny (*krev prýští z rány*)
a dále i na vybraná abstrakta: *prýští z něj sebevědomí / štěstí / nedůvěra*.

důležité: odkud kam proudí. Jako *proud* se označuje i většinové chování: *plout*
s proudem, dostat se do proudu, nechat se unášet proudem jsou frazémy pro vyjád-
ření jednání konformního, opakem je *plout / jít proti proudu*. Zde může být i moti-
vace slovesa *usměrnit někoho* s významem „dostat ho do žádoucího proudu“. Pro
vyjádření nerozhodnosti se ve starší češtině užívalo i *stát před dvěma proudy*; dnes
je pro tyto významy častějším motivačním východiskem cesta (*stát na rozcestí,*
na křižovatce). Ostatně motivační východiska pohyb vody a cesta (tedy pohyb po
pevné zemi) se mnohdy prolínají.

Voda neteče vždycky plynule, klidně. *Voda se čeří* (srov. i metaforu *rozčeřit hladinu*
veřejného mínění), na tekoucí vodě nebo i na rybníku, jezeře, nemluví o moři, se
dělají vlny. **Vlna** je pohyb a deformace vrchní vrstvy vody, „vzedmutá voda“, (jak
stojí v SSČ). P. Eisner (1996) uvádí, že zatímco jazyky přímořských národů mají
řadu významově odstíněných výrazů pro vlny, češtině jako jazyku vnitrozemců
musí stačit jediné slovo *vlna* pro vlny Otavy i vlny Pacifiku.

Motivace pohybem vrchní vrstvy vody se přenáší do dalších tematických okruhů:
vlna je i to, „co tvarem připomíná vlnu“ – *písečné vlny, vlny vlasů* a dále jevy smysly
nepostižitelné: *vlna zájmu / neklidu / násilí, vlna soucitu / bolesti*.²³ Neklidem i pra-
videlností pohybu vln na vodní hladině je motivováno sloveso *vlnit se* i podstatná
jména *vlnění* a *vlnovka*. *Vlní se* nejen *vodní hladina*, ale také *vzduch, vlasy, obilí,*
prapory, dav lidí – zkrátka především to, co je ve velkém množství. *Vzedmout se*
mohou nejen *vlny* na vodě nebo *hladina*, ale také *záclony, sukne, ba dokonce vášně*.
Vlny evokují na jedné straně (žádoucí) oživení, na straně druhé (nežádoucí) neklid
a nebezpečí. Slovo *vlna*, resp. *vlny* tak často metonymicky vyjadřuje velké množství
vody v pohybu, nebezpečné pro člověka (srov. např. spojení *zrádné vlny*, Erbenův
obraz *vyvalily se vlny zdola* i osudovou *devátou vlnu* – v české literatuře spatou se
jménem Viktora Dyka). Také ve výtvarném umění se potopa světa (a nebezpečí
působená vodou vůbec) zobrazuje názorně velkými vlnami.

Slovo *vlna* a jeho deriváty v některých kolokacích pronikly do odborné termi-
nologie, zejména fyzikální: rozeznává se mnoho typů vln a vlnění, např. *stude-
ná / teplá vlna, tlaková vlna, zemětřesná vlna, rozhlasová vlna* (odtud i *jsou nala-
děni na stejnou vlnu*), *elektromagnetické vlnění, vlnová délka*, další slovní spojení
známe z prakticky odborného jazyka (*vlnitý plech*) i z publicistiky (*zelená vlna,*
vlna nesouhlasu).

Specifickým případem „velké vlny“ je *přívál*. Podobně jako pro *proud*, je i pro
přívál charakteristická rychlost a intenzita. Zatímco *proud* je kontinuální, *přívál*
chápeme spíše jednorázově (*příválová vlna*) nebo opakovaně (*přívály deště / sněhu*).
Zejména intenzita je rysem slova *přívál* v přeneseném významu; užívá se spíše pro
vyjádření nežádoucích jevů (*přívál slov / nadávek*).

²³ Stranou ponecháváme druhý význam slova *vlna* („jemná srst některých zvířat, textilní surovina“).

Jiným případem neklidu na pohybující se vodě je vír. *Vír* je podle SSČ „prudký točivý pohyb“, místo, kde voda jakoby *vře*. Vodní vír ještě zřetelněji než vlna konotuje nebezpečí utopení, např. *vír ji stáhl pod hladinu, zmizel ve víru vedle ve vlnách*. *Vír* může být nejen *vodní*, ale také *vzdušný*. I vzdušný vír je při větší intenzitě spojen s nebezpečím. Přenesené významy slova *vír* a jeho odvozenin pak naznačují, že důležitý je pohyb, rychlost, ruch: *ve víru tance / života / velkoměsta, ve víru vášní, víření bubnů*. Co všechno ještě (v češtině) víří: *kolem světla víří mušky, vítr víří prach, hlavou víří myšlenky, novináři znovu rozvířili diskusi, hladinu veřejného života rozvířil skandál...* atd.

K pohybům vody mořské patří také příliv a odliv. V základním významu *příliv* je „periodické stoupání mořské hladiny“, *odliv* „periodické klesání“ (SSČ); to se vizuálně jeví jako přibývání a ubývání vody. Přestože s těmito jevy čeští mluvčí tak bezprostřední zkušenost nemají, spojení *příliv uprchlíků / nápadů / investic, odliv turistů / zájmu* dokládají, že významy přibývání a ubývání jsou právě přibýváním a ubýváním vody motivovány. Obecněji lze význam slov *příliv* a *odliv* chápat i jako „stoupající nebo klesající tendenci“ (Čermák a kol., 1988).

Pro odvěkou zkušenost člověka s vodou v pohybu, který není samovolný, ale je **způsoben nějakým činitelem**, má čeština řadu sloves; zde se omezíme jen na starobylá slovesa *lít* a *pít*.

Lít můžeme parafrázovat „způsobit, aby něco teklo“ nebo „vypouštět nebo pouštět tekutinu“ (SSČ), např. *lít vodu ze džbánu, lít víno do sklenice*; částečná synonyma jsou převážně expresivní (*bryndat, cmrndat* aj.). V základním významu tedy sloveso *lít* vyžaduje činitele, pojmenování kapaliny je ve funkci objektu, součástí valenčních vlastností bývá i místní určení. Od slovesa *lít* se prefixací tvoří četné deriváty (*nalít, vylít, přelít, zalít, přilít* aj.) a od nich dále nedokonavé vidové protějšky (*nalévat, vylévat* atd.). Dochází tak k velké diverzifikaci sémantické a mění se i valenční vlastnosti sloves. Vzájemné sepětí slovo-tvorných, syntaktických a sémantických vlastností derivátů slovesa *lít* by si zasloužilo samostatnou podrobnou studii, zde se omezíme jen na několik poznámek. U některých derivátů slovesa *lít* zůstává v základním i v přenesených významech pojmenování kapaliny ve funkci objektu (*přilévá vodu do vína, vylévá mléko z konve, přelévá polévku do mísy; přilévá oleje do ohně, prolévá slzy / krev*), jindy dochází ke značným posunům. Např. sloveso *zalít* ani v základním významu ve funkci objektu pojmenování kapaliny nemá, ta je ve funkci prostředku, např. *zalít rostliny* – rozumí se *vodou*, podobně *polít*, v přenesených významech např. *slunce zalilo krajinu, polilo ho horko, rumělec jí zalil / polil tvář*. Jindy dochází k synekdochickým posunům, např. *nalít sklenici* („nalít vodu do sklenice“), *vylít vaničku* („vylít vodu z vaničky“), odtud pak známý frazém *vylít s vaničkou dítě*. Ve frazeologii je zřejmé, že city jsou často konceptualizovány jako tekutiny, říkáme tedy *vylít si hněv* (na někom), podobně *vylít si srdce*; srdce („nádoba“) je tu synekdochou, zastupuje některou negativní emoci, smutek nebo

hořkost.²⁴ Jindy může být „tekutým obsahem“ i energie nebo život (*vlít do žil novou krev / energii / nový život*).

Některé deriváty slovesa *lít* (zejména zvrtná slovesa) se sémanticky posouvají k významu pohybu samovolného nebo alespoň nekontrolovatelného, např. *oči se zalily slzami* („zcela zaplnily“), *pupence se nalily, řeka se vylila z břehů*, podobně *potoky se slévají, řeka se vlévá do moře*. V naivním obrazu světa rys samovolnosti má i déšť; zůstaneme-li u slovesa *lít* a jeho derivátů, je na místě připomenout jedno ze synonym slovesa *pršet* – *lít* i odvozená substantiva *liják* a *lijavec*. K derivátům slovesa *lít* vyjadřujícím samovolný pohyb vody patří i *příliv* a *odliv* (srov. výše).²⁵

Pohybem vody je motivován i další význam slovesa *lít* („litím tekutiny vytvářet předmět“, uvádí SSČ); tekutinou tu bývá zpravidla roztavený kov, sádra smíchaná s vodou apod. Tímto významem slovesa *lít* jsou motivovány názvy materiálu *litina, slitina*, název výrobku *odlitek*, název pracoviště a pracovníka *slévárna, slévač* atd.²⁶

K derivátům slovesa *lít* patří i substantivum *vliv* („trvalejší působení na někoho“ podle SSČ) a dále *vlivný, ovlivnit* aj., srov. i *mít na někoho vliv* a opačný význam *být pod něčím vlivem*. – Starou odvozeninou od slovesa *lít* je i *linout se* („zvolna se šířit“); dnes je toto sloveso chápáno jako knižní, srov. např. *odněkud se line světlo / záře / vůně*.

Přímo fundamentální zkušenost člověka s pohybem vody dovnitř do těla, který je způsoben nějakým činitelem, vyjadřuje sloveso *pít*, v základním významu „polykat tekutinu, nápoj“ (SSČ); částečná synonyma jsou opět expresivní, např. *lohnit, chlastat* aj.

Napít se vody evokuje základní osvěžení, v extrémní situaci povzbuzení životních funkcí. Sloveso *pít* a jeho deriváty se užívají i v různých frazémehch (*vypít kalich hořkosti až do dna, to si vypije*); velké množství frazémů se týká opilosti, ostatně i sloveso *pít* se často užívá ve významu „požívat alkoholické nápoje“ (*její přítel pije, srov. též piják* ve významu „opilec“). Tuto rozsáhlou problematiku tu ponecháme stranou, připomeneme jen prolínání významů „pít“ a „opojení“: zdrojem opojení (spojeného se ztrátou rozumové kontroly) je často právě nápoj a nemusí to být jen alkohol, srov. i četná metaforická vyjádření, např. *nápoj lásky, opojná vůně, je opojený štěstím / krásou* vedle *opilý štěstím, opájí se úspěchem* apod. – Od slovesa *pít* je odvozeno nejen substantivum *nápoj*, ale také *pivo*, původně „co slouží k pití“, později byl význam slova zúžen (Rejzek, 2001).

Specifickými mírami pro malé množství tekutiny, které lze najednou spolknout, je tu *lok* a *hlt* („doušek“). Zatímco odvozená slovesa *lokat, nalokat se* se užívají ve

²⁴ Stranou zde ponechávám koncept pláče.

²⁵ Okrajové jsou frazémy s negativními konotacemi *ulít se* („vyhnout se povinnosti“), *ulít si něco* („nepoctivě něco získat“), *vylít někoho z práce* („propustit ho“) aj.

²⁶ Připomeňme ještě několik derivátů slovesa *lít*, které se užívají v prostředí zahrady a kuchyně: *zálivka, nálev, poleva, polévka, lívanec*.

spojení s nápojem, popř. se vzduchem (*nalokat se čerstvého vzduchu / výparů*), *hltá se* především jídlo (srov. i *hltan* jako část trávicího ústrojí), přeneseně i jevy nefyzické (*děti jeho vyprávění přímo hltaly*). Sloveso *hltat* i jeho deriváty v základních i přenesených významech evokují i „příliš velkou míru“, srov. např. *hltavě jí, rychle zhltal oběd, je to hltoun, hltá knihy jednu za druhou, dálnice je přehlčena auty, přemíra povinností ho zahlcuje*; jinak je tomu u sloves *pohltnit* (v základním významu „spolknout“) a *pohlcovat* (*město ho brzy pohltilo, černá barva pohlcuje světlo*).

„Tělesný pocit potřeby pít“ (SSČ) způsobený nedostatkem vody v organismu je žízeň. Význam slova *žízeň* se metonymicky rozšířil i na potřeby nefyzické: „lačnost, silná touha, chtivost“, např. *žízeň po životě / po pomstě / po úspěchu*; podobný význam má odvozené sloveso *žíznit*.

Sloveso *pít* má ještě další význam, ten se blíží spíše k významu samovolného pohybu vody dovnitř něčeho „vstřebávat, sát“ (SSČ), např. *země / rostlina / houba pije (vodu)*; blízký je význam slov *piják* („savý papír“) a *pijavice*. *Pijavice* v základním významu označuje „živočicha sajícího krev“, v přeneseném významu pak „člověka, který parazituje na jiném“ (srov. i frazém *ten mu pije krev*). Propouštění spíše malého množství vody (odněkud nebo někam), vstřebávání vyjadřuje i sloveso *sáknout* a jeho deriváty, např. *vsáknout přebytečnou vodu, nasáknout vodou / potem* (přeneseně i *nasáknout vůni / jiným klimatem*); nežádoucím propouštěním vody je motivována i metafora užívaná v publicistice: *odněkud prosáklly informace*.

Jinak pro význam „nasáklý tekutinou, zejména vodou“ (SSČ) nebo „obsahující tekutinu, zejména vodu“ má čeština adjektivum *mokřý*. Ze stejného etymologického základu jako adjektivum *mokřý* je utvořena i řada dalších, významově blízkých i vzdálenějších slov, např. *moknout, močit, rozmočít, močál, močůvka*, a dokonce i *omáčka*. V přenesených významech s negativními konotacemi se užívají zejména slovesa *namočit* (*namočit někoho do něčeho, namočit se v něčem*), *omočit si* (*nedalo mu to a také si omočil*), a také *omáčka* (*k návrhu je třeba dodat nějakou omáčku*). Menší míru nasáklosti vyjadřuje adjektivum *vlhký* a jeho deriváty *navlhlý, zavlhlý, provlhlý* (např. *vlhký vzduch, navlhle oblečení, provlhle stěny*), dále i *vláha* („voda, vlhkost obsažená v půdě“) a *svlažit* (zejména ustálené *svlažit rty*), pro záměrné dodávání potřebné vlhkosti má čeština např. slova *zavlažovat, závlaha* aj.

Jestliže proti sobě postavíme vodu tekoucí a vodu bez pohybu, je zřejmá i opozice čistota – nečistota. Jak dále uvidíme (srov. 2.6), neplatí však ve všech případech. Vodě tekoucí připisujeme spíše pozitivní atributy *čistá, svěží, životodárná*, jejím protikladem je *voda, která se nepohybuje, stojatá voda, mrtvá voda*. Ta má zpravidla konotace negativní: spojujeme ji s nečistotou (kalem), rozkladem, zápachem, nemocí, smutkem. I pojmenování *slepé / mrtvé rameno řeky*, tedy to, kterým voda neprotéká, naznačují, že je pocítujeme jako defektní. Spojení *tichá voda* v základním významu negativní konotace nemá: obvykle vyjadřuje dojem z (téměř) nehybné hladiny, bezvětrí a ticha (srov. též *tišina*), který spojujeme i se subjektivními pocity klidu, klidného spočinutí. V přeneseném významu se však jako *tichá voda / vodička*

označuje člověk nenápadný, nečinný jen zdánlivě, který vyvíjí svoji aktivitu vskrytu; srov. známou metaforu *tichá voda břehy mele*.

Také slova *jezero, rybník, tůň* apriorně s negativními konotacemi nespojujeme. V přeneseném významu *stojaté vody* jsou výrazem pro nežádoucí společenskou nehybnost, strnulost, stagnaci, stav bez změny, srov. např. *je na čase rozvířit zdejší stojaté vody, ve stojatých vodách se daří korupci*; výjimečně se nehybnost považuje naopak za žádoucí, srov. *hýbe stojatými vodami* („připomíná staré věci“).

2.6 ČISTOTA – NEČISTOTA

Positivní konotace má v obraze světa voda studená, čistá, ta je zdrojem osvěžení a má v širokém smyslu očištnou funkci.²⁷ **Očištná a magická funkce vody** je v mnoha kulturách spojována s vodou vyvěrající z pramene (*pramenitou vodou*), vodou „na počátku“, jí je připisována schopnost léčivá, schopnost poskytnout člověku fyzickou i duševní regeneraci. Taková voda je symbolem života, zdraví, svěžesti – a také mravní čistoty; je předmětem úcty. Tedy nejen funkce očištná, ale také duchovní síla a tajemná moc vody z pramene, ze studánky je důvodem, proč je pramen třeba chránit, proč má v mytologii ochrana pramene, ochrana čistoty vody kultovní charakter, proč je spojena s mnohými obřady (podrobně srov. Bartmiński (ed.), 1999, s. 159–187). Pramen („počátek“) je příslibem života, zdraví, symbolem morální čistoty. Proto prameny a studánky mívají své patrony, pramen bývá symbolizován mladou dívkou jako nejčistší bytostí (srov. i adjektivum *čudný* ve významu „mravně čistý“, které bývá právě s mladou dívkou spojováno). Z některých starobylých kultur jsou známy vodní bohyně. Obřadné čištění studánek reflektuje souzvuk člověka s přírodou. Vysychání pramene je interpretováno jako neštěstí; srov. přirovnání s pozitivními konotacemi, např. *její oči jsou jako studánky, bylo to jako doušek čerstvé / živé vody* i frazém s konotacemi negativními *žába na prameni*.

Pro „vodu na počátku“ se v současné češtině užívají slova *pramen, zdroj, zřídlo* – někdy sémanticky ne dost rozlišeně, ač nejde o synonyma. Slovo *pramen* mají i jiné slovanské jazyky a svým původem míří až do praslovanštiny, dnes „podzemní voda vyvěrající na povrch“ i „počátek vodního toku“ (SSČ); právě tento význam se metonymicky přenáší na jiné jevy, které jsou také „na počátku“, např. *historický pramen, písemný pramen, pramen informací, mít to z dobrého pramene* aj. Jindy je jazykově vyjádření motivováno obrazem vodního toku, např. *pramínky příchozích se slily v lidskou řeku*.

Slovo *zdroj* bylo do češtiny přejato v době národního obrození z polštiny; v základním významu „z čeho něco vychází, pochází, je odebíráno“ (SSČ), např. *zdroj světla, zdroj energie i vodní zdroj*; a právě *vodní zdroj* bývá parafrázován (i v SSČ) jako „pramen“. Tím dochází k významovým posunům, kdy např. spojení *zdroj informací a pramen informací* jsou považována za synonyma, jindy jsou sice

²⁷ Stranou zde ponecháváme praktické stránky očištné funkce vody vyjadřované v češtině zejména slovesy *mýt a práť* a jejich deriváty.

slova *pramen* a *zdroj* užitá také jako synonyma, ale v různých (nikoli vždy zaměnitelných) kolokacích, např. *zdroje jsou vyčerpány*, ale *prameny vyschly*. Slovo *zdroj* má i význam „původce“, např. *zdroj neklidu / pochybností, zdroj náklady* aj. „Získávat něco ze zdroje“ je významem slovesa *čerpát*; ten se pak rozšiřuje i na jevy nefyzické, např. *čerpát inspiraci / náměty / energii* (srov. též 2.5).

Slovem *zřídlo* pojmenováváme „místo, kde voda vyvěrá na povrch“, nikoli vodu samu.²⁸ Podstatné je, že jde o zúžený prostor, kterým něco proniká (srov. etymologickou spjatost se slovy *hrdlo*, *pozřít*, *žrát*, jak uvádí Rejzek, 2001). Naproti tomu *studna* je výtvar umělý, „jáma vyhloubená a upravená k jímání spodní vody“ (SSČ); je tedy „úložným prostorem“, jejím charakteristickým rysem je hloubka, nepřístupnost, odtud motivace frazémů *studna zapomnění, studna / studnice moudrosti / informací*, srov. i přirovnání *je to u mě jako ve studni* (o informacích) i *padá to do něj jako do studně* (o jídle). *Studánka* je sice také umělý výtvar, ale je těsněji spjatá s pramenem, „místo, kde je možno vodu z pramene nabírat“. Formálně je *studánka* zdvojnásobením slova *studna*, ale konotace má docela jiné, jsou blízké konotacím slova *pramen* (podrobně srov. Kovařík, 1998).

V křesťanské tradici je očistná funkce vody nejzřetelněji manifestována rituálem svěcení vody a zejména svátostí křtu. *Křest* je mezníkem, který pro křtěného znamená konec přítomného věku a současně ho už uvádí do věku přicházejícího (BS, s. 124), je začátkem jeho duchovního života. „Křest je nové zrození, obrodná lázeň, ... je podmínkou vstupu do božího království“ (BS, s. 125). Pojetím křtu jako mezníku jsou motivovány další významy tohoto slova, srov. např. *křest praporu / knihy*, i známou metaforu *křest ohněm*. Obřad křtu je spojen s udělením jména (*křestní jméno, křestní list*; srov. i *překřtít někoho* ve významu „přejmenovat“) a to se dále přenáší i na udělení jména nějaké věci (*pokřtít loď*).

Protikladem (*křišťalově*) *čisté, průzračné* vody je v českém obrazu světa voda *kalná*; ta má konotace negativní: taková, do které není, resp. nemá být vidět, ve které se něco skrývá. *Kalit vodu* je obrazné vyjádření pro vyvolávání neklidu, nepokoje, nejistoty, *lovit v kalných vodách* dokonce evokuje kriminální jednání. Také adjektivum *špinavý* a deriváty *špinavec, špina, spojení špinavé peníze* aj. jsou pojmenováním pro různé druhy nečestného jednání; z jiného aspektu se tak připomíná, že očistou je především očista mravní (srov. i frazém *smýt vinu*).

Nečistá voda se motivačně podílí i na významech slov, která etymologicky souvisejí se slovem *bažina: bláto* („hlína a prach rozmocené vodou“ podle SSČ) a *bahno* („jemná, vodou rozměklá půda“, tamtéž); ta mají v přenesených významech také negativní konotace (srov. i výše 2.4 voda jako překážka). Příklady z frazeologie dokládají, že slovo *bláto* spojujeme zejména s nepříjemnými životními situacemi (např. *pomoci někomu z bláta / do bláta, nechat ho v blátě, dostat se z bláta*

²⁸ Významově i formálně blízké slovo *vřídlo*, etymologicky spjaté se slovesem *vřít*, znamená „teplý pramen, který vyvěrá na povrch“, tedy vodu.

do louže, ve starší češtině i *přidávat bláto k louži*), s pomluvami, odsudky apod. (*vláčet někoho blátem, házet po někom bláto*). Slovo *bahno* evokuje mravní poklesky a nabývá i významů expresivních, srov. dnes již poněkud zastaralé *bahno velkoměsta* nebo *mravní bahno*.

Nečistotu můžeme spojit nejen s vodou bez pohybu (srov. 2.5 *stojaté vody* apod.), ale také s vodou tekoucí. Spojení *odpadní vody* je pojmenování pro vodu nečistou, *stoka* je podle SSČ „zařízení k odvádění odpadních a jiných vod“, s nadsázkou se tak někdy nazývá i znečištěný vodní tok; mluví-li se metaforicky o veřejném projevu nebo o bulvární tiskovině jako o *stoce*, konotuje to zpravidla (podobně jako *kal* a *bahno*) jednání, které je přinejmenším v rozporu s dobrými mravy. Podobný význam má i slovo *kanál*.

3. POHLED DO VZDÁLENÝCH KULTUR

Jen pro ilustraci na závěr uvedeme dva příklady konceptualizace vody ve velmi vzdálených kulturách. Nahlédnutí do kultury japonské nám zprostředkoval ve své knížce *Mezi nebem a zemí* A. Líman (2001); pojednává v ní o tradiční japonské kultuře (a nejen o ní) a právě vodě věnuje jednu kapitolu. V japonské kultuře má voda mimořádně vysokou hodnotu, kult vody je tu odedávna dán tím, že tekoucí voda „spojuje dva zásvětní prostory japonské mytologie: posvátnou horu a věčnou říši blaženství daleko za mořem. Řeka tedy není pro krajinu, jíž protéká, jen praktickou vodní cestou a zdrojem zavlažování polí, ale především jejím duchovním prouděním“ (s. 34). A. Líman také ukazuje, že některé mytologické jevy jsou překvapivě podobné, ba stejné v kultuře japonské i české (resp. evropské), např. kult pramenů, archetyp vodní bohyně (spjatost pramene a mladé dívky), vztah k podvodnímu světu (např. postava vodníka toužícího po pozemské dívce), pohádkový motiv mrtvé a živé vody. Výjimečný vztah k vodě v japonské kultuře se projevuje i v jazyce. Na řadě příkladů, v nichž se užívá japonský ekvivalent pro vodu (*mizu*), A. Líman dokládá, jak motivace zkušeností s vodou (nejen zkušeností praktickou) prorostla do konceptualizace mnoha dalších jevů; za všechny uvedme obrazné pojmenování pro úzký rodinný kruh *mizuirazu*, v doslovném významu „kam voda nemůže“ (s. 36).

Druhým příkladem je moře (resp. oceán) jako bohatý zdroj představ ve staroindickém jazyce budhistických textů. Autoři (Pontillo – Rossi, 2003) se zaměřili na to, které jevy jsou k moři přirovnávány. Některé asociace jsou pro nás dost nečekané. Bouřlivý oceán tu např. symbolizuje starosti a smutek, zatímco klidný oceán evokuje vyrovnanost, hlubokou moudrost, spiritualitu člověka oproštěného od světského kontextu. – Nestabilita lidského osudu, kdy lidé se stýkají, střetávají, rozcházejí, je zobrazována jako pohyby lodí zmítaných vlnami. – Podobně jako řeky, které se vlévají do oceánu, ztrácejí svůj tvar, mizí i existence člověka. – Řada básnických obrazů souvisí s bojem: Válečná vřava je přirovnávána k rozbořenému moři, k boji s příbojem a vlnami, postupující vojsko k přílivu, armáda bez velitele k lodí zmítané vlnami. Vítěz bitvy zůstává bojem nezměněn, pohlcuje všechno jako

oceán pohlcuje vody řek, hrdina je přirovnáván k moři dobrých kvalit, padlý bojovník k moři vyschlému.

4. ZÁVĚR

Analýza omezeného jazykového materiálu ukázala, že voda je velmi produktivní zdrojovou oblastí pro konceptualizaci jiných jevů, fyzických i nefyzických. Srovnávací výzkumy by patrně potvrdily, že mnohé má v zásadě univerzální platnost, protože odvěká zkušenost i mimořádný význam vody pro lidský život se v mnoha kulturách promítá do toho, jak lidé myslí a mluví o dalších jevech. Člověk vnímá i vodu v zásadě **antropocentricky**, z hlediska toho, do jaké míry je mu prospěšná nebo ho ohrožuje. To zakládá vnitřní rozpornost v přístupu k vodě, která se projevuje i v jazyce. Tak bychom mohli charakterizovat **univerzální rysy obrazu vody**, které nejsou tolik závislé na jazyce a kultuře.

Ani další rysy obrazu vody, které budeme považovat za **specifické**, však nejsou pro český jazykový obraz výlučné, mnohé z nich čeští mluvčí sdílejí s mluvčími některých jiných, zejména evropských národů; je to dáno podobnou zkušeností i jazykovými kontakty v minulosti, přenášením metafor a metonymií z jednoho jazyka do druhého. Jako zvláště zřetelné se jeví následující rysy:

Voda v pohybu je důležitou (i když ne jedinou) zdrojovou oblastí pro pomíjivost jevů, zejména pro čas, ale i pro jiné jevy lineární povahy, především pro řeč. Vodní tok je jednou ze zdrojových oblastí pro konceptualizaci **lidského života** i dalších jevů.

Pomocí vodní hladiny konceptualizujeme **předěl** (nikoli časový, ale „horizontální“, mezi pozitivními a negativními jevy).

Voda je zdrojovou oblastí pro **extrémní množství**: velmi malé množství vody je prototypem pro velmi malé množství obecně, velké (nezvládnutelné) množství vody je prototypem velkého množství obecně.

Výrazná převaha frazémů a dalších obrazných vyjádření s negativními konotacemi nepřímě svědčí o tom, že **český mluvčí přikládá větší váhu vodě jako zdroji obav, nebezpečí** nebo alespoň nepohodlí než pozitivním aspektům vody.

Voda jako zdrojová oblast se prolíná s opozicí čistota – nečistota, jazyková vyjádření dokládají, že společnou cílovou oblastí je **mravnost**.

Literatura

- BARTMIŃSKI, J. (ed.): *Słownik stereotypów i symboli ludowych. I. Kosmos*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1996; 1999.
- BEDNAŘÍKOVÁ, L.: Obraz hněvu v českém jazyce. *Jazykovědné aktuality* 40, 2003, s. 20–33.
- ČERMÁK, F., a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Academia, Praha, 1983.
- : *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Academia, Praha, 1988.
- EISNER, P.: *Čeština poklepem a poslechem*. Pražské nakladatelství Jiřího Poláčka a nakladatelství B. Just, Praha, 1996.

- GRZEGORCZYKOWA, R. – WASZAKOWA, K. (eds.): *Studia z semantyki porównawczej I*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000.
- : *Studia z semantyki porównawczej II. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- HALLER, J.: *Český slovník věcný a synonymický I*. SPN, Praha, 1969.
- KARLÍKOVÁ, H.: Voda v naší mateřštině. In: J. Kleczek (ed.): *Knih o vodě*. Academia, Praha (v tisku).
- KOVAŘÍK, P.: *Studánky a prameny Čech, Moravy a Slezska*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1998.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Host, Brno, 2002.
- LÍMAN, A.: *Mezi nebem a zemí*. Academia, Praha, 2001.
- MIKOŁAJCZUK, A.: *Gniew we współczesnym języku polskim*. Energeia, Warszawa 1999.
- PONTILLO, T. – ROSSI, P.: Sea-images in pre Kavva literature: the relationship between Mahabharata and Pali Buddhist canon occurrences. In: *Nature Symbols in Literature*. J. Vacek (ed.). Pandanus 03, Praha 2003, s. 167–214.
- REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Leda, Voznice, 2001.
- SLOVNÍK SPISOVNÉ ČEŠTINY PRO ŠKOLU A VEŘEJNOST. Academia, Praha, 1994. (SSČ)
- VANĀKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Karolinum, Praha, 2007.
- VANĀKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLĚDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Karolinum, Praha, 2005.
- VON ALLMEN, J., a kol.: *Biblický slovník*. Kalich, Praha 1991.
- ZAORÁLEK, J.: *Lidová rčení*. Academia, Praha 1996.

Text vznikl s podporou výzkumného záměru MSM – 0021620825